

Boekzaal der geleerde wereld

J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)*. Hilversum: Verloren, 2006. 298 p. ISBN 90-6550-906-2; Prijs: € 24,00.

Het hier besproken boek is op 9 juni 2006 gepresenteerd tijdens het congres *Nederland in Franse schaduw*, een congres dat door de redacteuren van het boek georganiseerd is ter gelegenheid van het feit dat het tweehonderd jaar geleden is dat het koninkrijk Holland werd opgericht. De bedoeling van het congres was het besteden van aandacht aan recht en bestuur gedurende de regeringsperiode van koning Lodewijk Napoleon.

Het geïllustreerde boek bevat zeer gevarieerde bijdragen, verzorgd door de twaalf sprekers tijdens het congres.

Al lezend krijg je wel het gevoel dat de bijdragen in een te vroeg stadium aan de uitgever aangeboden zijn, gezien de vele storende tikfouten. Ook krijgt de lezer diverse malen de indruk dat een aantal van de bijdragen bewerkingen zijn van artikelen waarin het betreffende onderwerp eerder in de tijd beschreven is. Wellicht is daar niet alleen mede debet aan dat het koninkrijk Holland slechts zo kort bestaan heeft, maar ook dat een deel van de bijdragen onderwerpen betreft waarvoor al vóór de betrokken periode nieuwe wetgeving tot stand gekomen was, die nu van kracht werd. Het voorgaande is ogenschouw nemende, bekriipt de lezer echter toch iedere keer opnieuw – op één uitzondering na – het sterke gevoel dat de titel van het boek de lading niet dekt. Het sterkst geldt dat voor de bijdrage van Christian Hattenhauer over het Koninkrijk Westfalen (1807-1813), maar ook voor de bijdrage van Onno Ydema over de belastingen. Van deze laatste auteur moet echter gezegd worden dat hij in tegenstelling tot de meeste andere auteurs de worsteling met de korte tijdsspanne van het thema van congres en boek overwonnen heeft door aan het begin van zijn bijdrage expliciet te erkennen dat de regelgeving tijdens de korte regeringsperiode van Lodewijk Napoleon niet los kan worden gezien van de ontwikkelingen die daaraan voorafgaan. Daarom, zo schrijft hij, heeft hij de ontwikkelingen op het gebied van de belastingen in het voorafgaande decennium ook in zijn bijdrage meegenomen.

Na de inleiding van de twee redacteuren volgt een bijdrage van Jean-Louis Harouel over de 'familie'-politiek van Napoleon I. De titel doet al vermoeden dat in deze bijdrage meer aan de orde komt dan alleen de aanstelling door Napoleon van zijn broer Lodewijk Napoleon als koning over het koninkrijk Holland. Harouel brengt nieuwe gezichtspunten over het voetlicht in verband met de politiek van Napoleon om Europese tronen over familieleden te verdelen. De volgende bijdrage over de Constitutie voor het koninkrijk Holland van 1806 is van de hand van A.H.M. Dölle. Hij schenkt niet alleen aandacht aan de Constitutie zelf, maar ook aan de *Wet betrekkelijk tot onderscheidene algemeene bepalingen* die niet van de Constitutie los beschouwd kan worden. In het derde artikel worden door J.M. de Meij de grondrechten behandeld, in het bijzonder de vrijheid van drukpers. Vervolgens geeft D.J. Schoon zijn visie ten aanzien van het kerkelijk overheidsbeleid ten tijde van Lodewijk Napoleon. Hierna volgt de hierboven al genoemde bijdrage van Onno Ydema. G.P. van de Ven beschrijft de waterstaat ten tijde van Lodewijk Napoleon. In deze bijdrage komt de grote betekenis naar voren die Lodewijk Napoleon persoonlijk voor de waterstaatszorg gehad heeft.

J.F.A. Braster bespreekt de situatie van het lager onderwijs in de praktijk naar aanleiding van de schoolwet van 1806. In een *case study* over de gemeente Utrecht brengt R.E. de Bruin de effecten op lokaal niveau van het beleid tijdens de regeringsperiode van Lodewijk Napoleon over het voetlicht. O. Moorman van Kappen bespreekt het Crimineel Wetboek van 1809 in het licht van zijn wordingsgeschiedenis. Aansluitend behandelt F. Brandsma het Burgerlijk Wetboek van 1809, het zogenaamde *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland*. Zijn artikel is het enige waarop de hierboven gemaakte opmerking dat de titel van het boek de lading niet dekt niet van toepassing is. In de volgende bijdrage komt Oost-Indië aan bod. Hierin worden de activitei-

ten van Herman Willem Daendels aldaar op het gebied van recht en bestuur besproken. De bundel sluit af met het hierboven al genoemde artikel van Christian Hattenhauer over het koninkrijk Westfalen.

Heleen Gall

Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19^e eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005. 224 p. ISBN 90-35128-78-8. Prijs: € 18,95.

Drie jaar na zijn *Huishouden, huwelijk en gezin. Huiselijk leven in de 20^e eeuw*, gebaseerd op ondervragingen van levende 'getuigen', tracht Pieter Stokvis antwoorden te vinden op gelijkaardige vragen voor de negentiende eeuw. Aan de hand van in hoofdzaak enkele tientallen autobiografische teksten, vooral uit 'de kring van kleine en grote burgers' (p. 16) gaat hij op zoek naar de beoordeling en beleving van de opeenvolgende levensfasen, lichamelijke en seksualiteit, persoonlijke relaties en uiteenlopende aspecten van huiselijkheid. Stokvis laat deze informanten – zijn aanpak noemt hij die van een documentaire, waarin hij op de 'ogen en oren' (p. 10) van zijn bronnen vertrouwt – hun eigen visie geven over de wereld die ze rond zich zagen. Boeiende vragen omtrent het leven van iedere dag resulteren in verhelderende, soms verrassende maar bovenal persoonlijke ontboezemingen en anekdotes. Markante figuren zoals Louise Stratenus, die in haar opvoedingstraktaten rigide richtlijnen omtrent partnerkeuze verdedigde maar in haar romans wel op zielsverwantschap aandrong, geven aan hoezeer men in de privé-sfeer afwegingen tussen tegenstrijdige belangen diende te maken, en dat verwachtingspatronen erg uiteenlopend konden zijn.

Helaas slaagt Stokvis er vaak niet in om de complexiteit van het Victoriaanse tijdperk afdoende aan te tonen. Eerder dan dat hij zijn bronnen kritisch ondervraagt en analyseert, doet hij doorgaans niet meer dan registreren wat deze luidop over het verleden zeggen. Al dan niet bewuste verkleuringen en verdraaiingen zijn in egodocumenten nooit uit te sluiten, al zeker niet wanneer het merendeel van de gebruikte levensbeschrijvingen werd geschreven met de familie of zelfs een ruimer publiek voor ogen. De verwachte lezers spelen immers hun rol in wat werd neergepend, en hoe. Zeker in passages waar burgers hun gal uitspuwen over arbeiders, 'die misselijke mannen' (p. 159), valt op hoe Stokvis nalaat zich vragen te stellen bij het waarheidsgehalte. Ondanks een ruime verkenning van de dubbele (seksuele) moraal, gaat het conflict tussen normen en idealen enerzijds en praktijken anderzijds dan ook veelal verloren. Dat manierenboeken en andere normatieve bronnen al helemaal moeilijk zomaar als spiegel van de realiteit kunnen gelden, is iets waarvoor Stokvis de lezer nauwelijks waarschuwt. De burgerlijke ideologie die vaak vooral impliciet uit de bronnen spreekt, komt bij dergelijk geloof in hetgeen aan het papier werd toevertrouwd onvoldoende tot uiting als bepalende factor in de beleefde realiteit. Nochtans bieden de bronnen mooie aanzetten om ook voor de private leefwereld belangrijke kwesties als erfelijkheid (p. 120) of het jachtige moderne leven (p. 153) uit te diepen.

Stokvis' belangrijkste conclusie uit deze veelzijdige 'belevingsgeschiedenis' (p. 9) is dat het leven van de gemiddelde negentiende-eeuwer 'vooral anders' was (p. 189). Door de grote variatie in opvattingen die naar voren komt, blijft echter de vraag waaruit de eigenheid van de negentiende eeuw dan wel bestond en welke (externe) factoren bijdroegen tot veranderingen in levensstijl. De presentatie van particuliere en niet zelden tegenstrijdige besognes, zonder chronologische ordening, zorgt er immers voor dat bredere evoluties wat op de achtergrond blijven. Maar ook de eenheid van de burgerij is problematisch: Stokvis worstelt er mee om de middenklasse behalve een gedeelte sociaal-economische basis ook een gemeenschappelijke denk- en leefwereld te geven. Sporadische generalisaties ten spijt, krijgt de lezer een erg versnipperd beeld van burgerlijke levensstijlen. Met hetzelfde probleem had eerder ook al Peter Gay af te rekenen in zijn vijfdelige *The bourgeois experience*, een monumentaal werk waartegen Stokvis zich enkele malen afzet als zijnde te positief over het negentiende-eeuwse intieme leven. Het veelkleurige bronnenmateriaal in Stokvis' boek, hoe dan ook een mooie inleiding op het negentiende-eeuwse huiselijke leven, kan zijn alternatieve stellingen echter niet altijd ondersteunen. Eerder dan dat het de Victoriaan-

se tijd als *a foreign country* overbrengt, reduceert het de afstand tot het verleden zelfs veeleer. Individuele afwegingen en persoonlijke bedenkingen tonen de vele autobiografen boven alles als mensen van vlees en bloed, minder als typische vertegenwoordigers van een tijdperk. In de beoordeling van de wereld, onder meer van de veranderingen die ze sinds hun kindertijd opmerkten, klinken vele personages verrassend vertrouwd en herkenbaar. De context mag dan wel anders zijn, maar achter een uitspraak als 'Men kent zijn burens zelfs niet meer!' (p. 149) gaan nostalgische gevoeligheden schuil die erg eigentijds (of tijdloos) aanvoelen en de negentiende eeuw plots erg nabij maken.

Andreas Stynen

Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*. Nijmegen: Vantilt, 2006. 224 p. ISBN 90-77503-48-x. Prijs: € 22,50.

'Het toeval Nederland en de cultivering van cultuur' luidt de titel van het eerste hoofdstuk van dit boek. Dat het territorium van het huidige Nederland het resultaat is van veroveringen en afscheidingen, onderhandelingen en gelegenheidspolitiek, valt alleen al af te leiden uit het rafelige verloop van zijn grenslijnen. Dit geheel van kronkels en uitstulpingen kreeg politiek zijn beslag tussen de oprichting van het koninkrijk Holland in 1806 en de dood van Willem III in 1890. Vooral de zuidelijke grenslijn werd herhaaldelijk gewijzigd, het meest dramatisch door de opsplitsing van 1830. Limburg, dat tot hertogdom was gebombardeerd, diende als 'corridor' naar de vestingstad Maastricht en als mogelijke buffer in een Frans-Duitse strijd om het Rijn-Maasgebied. Het hertogdom (met de Nederlandse koning als hertog) was lidstaat van de Duitse Bond en dreigde meermalen door het Duitse Rijk opgeslokt te worden; maar ook voor de rest van Nederland was het voortbestaan als natie niet altijd vanzelfsprekend.

Belhalve via de politiek werden de aanspraken over en weer met culturele argumenten verdedigd, en de taal en de literatuur, als bronnen van identiteit, maakten deel uit van de argumentatie. De Duitse, Franse, Belgische en Nederlandse filologen die de debatten voerden worden door Leerssen benoemd als 'het hechtvlak tussen de kunsten en cultuur enerzijds en de staatkunde, de institutionalisering en de politiek anderzijds'. Eén van de strijdpunten was de spelling en de afbakening van de verschillende talen binnen de 'Germaanse taalfamilie', hun onderlinge afstamming en impliciet hun hiërarchie. Aanduidingen als Hoogduits, Nederduits, Platduits, Nederlands, Rijnlands en Diets (een omstreeks 1850 nieuw uitgevonden begrip, dat het Nederlands en het Vlaams omvat) waren in feite wetenschappelijke camouflaagetermen voor territoriale aanspraken. Een andere discussie ging om het 'textueel erfgoed': de primaire herkomst van oude teksten en hun auteurs, voor zover bij naam bekend. Naspeuringen naar oude manuscripten leverden niet altijd eenduidige conclusies op: zo bleek de 'nationale' herkomst van Heinrich van Veldeke, aanvankelijk bekend als een van de eerste Duitse *Minnesänger*, problematisch na de vondst van zijn berijmde Servaeslegende, die in een (Maastrichts) Nederlands idioom geschreven was. De vele staatkundige wisselingen van het gebied rond Maastricht sinds de middeleeuwen maakten de verwarring (en de culturele aanspraken) nog groter.

Ingewikkelder nog ligt het met de zoektocht naar de 'oertekst' van *Reynaert de Vos*, die door het hele boek heen telkens weer zijn sporen trekt. Deze begint in 1800, als ene Mr. Hendrik van Wyn, archivaris en liefhebber van de letterkunde, in een literatuurhistorisch compilatiewerk een fragment van *Reynaert* publiceert. Dit wordt opgemerkt door de Duitse taalgeleerde Jacob Grimm, die in 1834 het grote werk *Reinhart Fuchs* doet verschijnen. Een ware 'vossenjacht' kwam op gang: Leerssen wijdt hoofdstukken aan de Frankische, de Vlaamse, de Nederlandse en de Franse Vos (en daar loopt de Latijnse *Ysengrinus* nog tussendoor). Het relaas is even complex als hilarisch.

Volgens Leerssen gaat in deze literaire strijd om de nationale identiteit de voorkeur in Vlaanderen meer uit naar het middeleeuwse erfgoed, in Noord-Nederland meer naar dat van de zeventiende eeuw. Waar hij dit doortrekt naar de beeldende kunsten zijn wel vraagtekens te zetten: zo kende Vlaanderen een intensieve Rubens- en Van Dyck-verering en in de architectuur een bloei-

ende Vlaamse neorenaissance; de middeleeuwse 'Vlaamse Primitieven' daarentegen werden relatief laat geherwaardeerd. Ook het 'neogotisch mediëvisme' dat de katholieke en derhalve 'Dietsdenkende' J.A. Alberdingk Thijm wordt toegedicht behoeft enige nuancering. Voor het overige is dit boek een inzichtelijk en verrassend verslag van cultureel nationalisme en concurrentie, levendig geschreven maar door de typografisch afgescheiden 'terzijdes' en 'tekstcapsules' wat grillig, zoals de enclaves en inhammen in het Nederlandse grensgebied.

Lieske Tibbe

Donna C. Mehos, *Science & Culture for Members only. The Amsterdam Zoo Artis in the Nineteenth Century*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 208 p. ISBN 90-5356-739-9. Prijs: € 34,50.

Het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra was voor de opkomende handelsbourgeoisie van Amsterdam van meer belang als manifestatie van culturele identiteit dan het Rijksmuseum en het Mauritshuis, die nu als symbooldraggers gelden van nationale cultuur. De musea leidden een moeizaam bestaan, karig ondersteund door een zuinige overheid, terwijl vermogende particulieren royaal doneerden voor hun lidmaatschap van *Artis*. Exotische dieren en andere naturalia werden verworven voor prijzen die zeventiende-eeuwse Hollandse meesters op de negentiende-eeuwse kunstmarkt bij lange na niet haalden. Met deze mededelingen positioneert de auteur met kracht haar studie over de verzamelingen van *Artis* binnen de bestudering van de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur.

In de vroege negentiende eeuw transformeerden de vroegere naturaliakabinetten van vorsten, geleerden en vermogende liefhebbers, bij voorkeur gevuld met exotische en afwijkende exemplaren, tot meer systematisch-wetenschappelijke openbare collecties. Plantenkassen en levende dieren kunnen gezien worden als de completering hiervan: zo kon naast de variatie, de uiterlijke kenmerken en het skelet ook het gedrag van een plant- of diersoort bestudeerd worden. Dit proces was het gevolg van moderne wetenschappelijke inzichten, en hoe kon een moderne, vermogende burger beter bewijzen dat hij 'bij de tijd' was dan door belangstelling voor en ondersteuning van de wetenschap? Natura Artis Magistra, opgericht in 1838, was een alternatief voor het uit de achttiende eeuw stammende genootschap Felix Meritis, dat sociaal een tamelijk exclusief karakter had en zich niet inliet met de natuurwetenschappen. *Artis* richtte de eerste moderne dierentuin in Europa in; daarnaast beheerde het genootschap een bibliotheek, een zoölogisch en later ook een etnografisch museum. De leden konden zich verpozen in de tuin, zich laten voorlichten via speciaal voor hen geschreven gidsen en almanakken, lezingen van deskundigen bijwonen en genieten van concertuitvoeringen door vooraanstaande orkesten.

Maar ook de professionele wetenschap profiteerde van *Artis*: de collecties vormden het onderzoeksmateriaal van prominente wetenschappers als Gerardus Westerman (tevens directeur van *Artis*), Hermann Schlegel (de latere directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden) en Willem Vrolik, wiens collectie preparaten nu nog deel uitmaakt van het Zoölogisch Museum. Het onderzoek genoot internationale reputatie, mede dankzij de door *Artis* uitgegeven tijdschriften *Bijdragen tot de Dierkunde* en *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde*. Deze tijdschriften werden voor een aanzienlijk deel gevuld met bijdragen van medewerkers van het Leidse Rijksmuseum van Natuurlijke Historie: *Artis* en het Rijksmuseum onderhielden alerhartelijkste betrekkingen. Dit blijkt ook uit collectie-uitwisselingen tussen beide instellingen. Vooral in de beginjaren van *Artis* vulde het Rijksmuseum de *Artis*collecties ruimhartig aan. Schenkingen van levende dieren aan het Rijksmuseum werden doorgegeven aan *Artis*, terwijl overleden dieren uit de dierentuin weer aan het Museum werden aangeboden.

In het licht van deze maatschappelijke en wetenschappelijke successen is het merkwaardig om te lezen, dat de gemeente Amsterdam *Artis* op z'n zachtst gezegd niet steunde. Uitbreidingsplannen van *Artis* werden getorpedeerd door de gemeentelijke grondpolitiek. Pas in 1876, toen het Amsterdamse Atheneum Illustre de status kreeg van universiteit, keerde het tij. De nieuwe gemeentelijke universiteit had wetenschappelijke collecties en bibliotheken nodig, en in ruil

voor beschikbaarstelling daarvan verkreeg Artis de langbegeerde toestemming voor de bouw van een Aquarium. Dit betekende tevens het einde van de semi-openbare en algemeen-culturele status van Artis, terwijl het Concertgebouw en het Rijksmuseum uitgroeiden tot nieuwe, gespecialiseerde brandpunten van burgerlijke cultuur. *Science & Culture* biedt een onverwacht zicht op groei en veranderingen binnen die cultuur.

Lieske Tibbe

Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen: Vantilt, 2005. 297 p., ill. ISBN 90-77503-42-0. Prijs: € 22,50. Ook verschenen als proefschrift Universiteit Leiden, 2005.

Voor haar studie naar de briefcultuur van de Nederlandse elite tijdens de zogeheten 'Sattelzeit' (1770-1850) heeft de historica Willemijn Ruberg niet minder dan 2300 brieven, 69 brieven- en etiquetteboeken, plus een aanzienlijk aantal contemporaine commentaren op de brievenpraktijk, afkomstig uit tijdschriften als de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, onderzocht. De correspondenties zijn afkomstig uit de archieven van vijf families uit de hogere kringen: vier protestantse families (waarvan drie uit de hogere burgerij en één van adel) en één katholieke burgerfamilie.

Met haar studie slaat Ruberg een nieuwe richting in binnen het egodocumentenonderzoek. Waren de cultuur- en mentaliteitshistorici tot dusverre vooral geïnteresseerd in de *inhoud* van briefwisselingen, Ruberg concentreert zich op de *functie* van het schrijven van brieven. Daarmee sluit zij aan bij de cultuurhistoricus Peter Burke (Ruberg zelf karakteriseert haar boek als een 'casestudy' bij zijn opvattingen, p. 8), die gesteld heeft dat taalgebruik niet alleen de cultuur waarin zij totstandkomt *weergeeft*, maar deze ook *vormgeeft*. Het schrijven van brieven wordt hier dus geproblematiseerd: in welke situaties stuurde men brieven, hoe leerden kinderen brieven schrijven, aan welke eisen moest een correcte brief voldoen en welke normen en waarden kon men via brieven aanleren, tonen of overdragen?

Het boek heeft een duidelijke opbouw. De 'Inleiding' geeft het methodologische kader aan. Behalve bij de al genoemde Burke is Ruberg onder meer ook te rade gegaan bij de taalkundige J.L. Austin (aan wie zij het begrip performatieve uitingen ontleent, waarover later meer) en bij Pierre Bourdieu (voor de symbolische en onderscheidende functie van taal). Hoofdstuk 1 is gewijd aan de contemporaine brieftheorie: wat is de status van de adviesliteratuur en hoe is de relatie tussen theorie en praktijk. Hoofdstuk 2 handelt over de dagelijkse correspondentie, de materiële voorwaarden, de gehanteerde talen (naast Nederlands vooral ook Frans en Latijn), aansprektitels en stijl. In de hoofdstukken 3-5 staan achtereenvolgens kinderbrieven, adolescentenbrieven en gelegenheidscorrespondenties centraal, en in de 'Conclusie' worden de belangrijkste bevindingen nog eens samengevat. Het boek is helder geschreven en prettig leesbaar, mede door de talrijke sprekende citaten. Minpuntje is de voortdurende herhaling van opzet en resultaten van het onderzoek. Niet alleen opent en sluit het boek met respectievelijk een 'Inleiding' en een 'Conclusie', bij alle afzonderlijke hoofdstukken is dat ook het geval.

Binnen het onderzochte corpus tekenen zich twee duidelijke functies af, te weten *socialisering* en *performativiteit*. De eerste functie is – zoals te verwachten – sterk vertegenwoordigd in kindercorrespondenties. Ouders, maar ook andere familieleden brachten kinderen met hun brieven fatsoensnormen en morele waarden bij. Omgekeerd gebruikten kinderen hun eigen brieven vaak ook om zich in de gewenste richting te ontwikkelen (Ruberg spreekt hier van 'zelfdisciplineren', p. 134). Vraag daarbij is wel hoe oprecht al die spijtbetuigingen en vrome voornemens van de jeugdige correspondenten waren. Onder de performatieve functie van brieven bestaat Ruberg de mogelijkheid om sociale relaties die buiten de correspondentie nog niet (volledig) bestaan, in brieven vorm te geven. Adolescentenbrieven zijn daarvan een goed voorbeeld. Zo dienden verlofingsbrieven om de toekomstige partner (beter) te leren kennen, om verwachtingen over het aanstaande huwelijk kenbaar te maken en ook om de aanstaande echtgenoot of echtgenote te introduceren bij de toekomstige schoonfamilie. Ook aankomende studenten konden zich via brieven voorbereiden op hun nieuwe bestaan, getuige bijvoorbeeld het volgende advies van Paul

Hubrecht aan zijn twee jaar jongere broer Ambrosius: ‘geen flauwheden begaan zeggen of denken, fideel kunnen wezen dat is niet zich te bezuipen of te kotsen of te zitten of te lopen lullen over niets, maar zich geheel naar anderen weten te schikken zonder voor anderen te kruipen dat moet ge hebben & ik hoop het te zien als ge hier komt.’ (p. 157). Deze passage met haar studentikoze taalgebruik is ook kenmerkend voor de *distinctieve functie* van taalgebruik. Hiermee wordt bedoeld dat de elite het zich, in tegenstelling tot de lagere standen, kon permitteren om conventies te negeren zonder daarmee aan macht in te boeten – eerder integendeel. Het verschijnsel deed zich overigens ook voor binnen de elite zelf. Jongens gingen namelijk naarmate ze opgroeiden steeds nonchalanter schrijven, terwijl de brieven van meisjes braaf en netjes bleven.

Ruberg bouwt, zoals gezegd, voort op eerdere onderzoeken naar egodocumenten. Haar eigen studie zet die ontwikkeling voort, niet alleen door de nieuwe invalshoek en de uitkomsten daarvan, maar ook omdat de auteur een aantal concrete suggesties voor vervolgonderzoek doet. Zo constateert zij dat de relatie tussen de theorie van de brievenboeken en de correspondentiepraktijk gecompliceerder is dan wel wordt aangenomen en dus nader onderzocht zou moeten worden. Bepaalde conventies – vrouwen schrijven niet over politiek en zaken, bijvoorbeeld – komen namelijk niet als zodanig voor in de adviesliteratuur, maar zijn waarschijnlijk het gevolg van algemene culturele normen. Ook zijn er aanwijzingen dat de regels voor een correcte brief binnen de elite eerder werden overgedragen door familieleden dan via etiquetteboeken. Interessant is Rubergs voorstel het onderzoek naar de schrijfcultuur te verbreden, bijvoorbeeld door de brieven van de elite te vergelijken met andere genres, zoals dagboeken. Om op dit laatste vast een voorschotje te nemen: de Leidse student Jan Bastiaan Molewater (1813-1864) schreef zijn ouders op 8 oktober 1834 dat hij de beruchte derde oktober rustig op zijn kamer was gebleven, terwijl uit zijn dagboek (in 1999 uitgegeven door Henk Eijssens) blijkt dat hij die avond met ‘straatamouretten’ op pad was geweest. Een dergelijk onderzoek zou dus wel eens verrassende uitkomsten kunnen opleveren.

Anemarie Kets

Pieter de Coninck, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880*. Hilversum: Verloren, 2005. 431 p. ISBN 90-6550-859-7. Prijs: € 40,00.

De raakvlakken tussen kerkgeschiedenis en nationale geschiedenis bieden een van de vruchtbaarste werkterreinen voor de studie van de negentiende eeuw. Overal in Europa kwam de staatsvorming-nieuwe-stijl in het gedrang met kerkelijke instanties. Wie had de hoogste claim op de loyaliteit van de burger, het vaderland of de religie? Die vraag is ook vandaag de dag, zij het onder veranderde voortekenen, nijpend. In de negentiende eeuw zien we overal een *confessionalization of politics* (de term is van F.S.L. Lyons), van Ierland tot Polen en Roemenië. In sommige gevallen was het twistpunt er een van de respectieve machts- en invloedssferen van kerk en staat – zo bijvoorbeeld in Italië en Frankrijk, en in landen met liberale regeringen of grondwetten. In sommige gevallen ging het om de rol die de nieuwe staten speelden in de verhouding tussen verschillende religieuze gezindtes – bijvoorbeeld in Ierland, de diverse geannexeerde delen van Polen, in Roemenië en, niet op de laatste plaats, in Nederland. In veel gevallen vormde controle over het onderwijs de frontlijn waar de conflicten werden uitgevochten. Wie het grote meeslepende proefschrift van Laurens van der Heijden, *De schaduw van de Jezuniet* (UvA, 2004) heeft gelezen, beseft hoe de Nederlandse schoolstrijd maar een slap aftreksel is van de felle titanenoorlog die in Frankrijk gedurende bijna de hele negentiende eeuw over dat thema heeft gewoed. In andere gevallen draaiden de geschillen om huwelijkswetgeving (bijvoorbeeld in de Rijnlandse twisten van de jaren-1840) of om het recht op zichtbare aanwezigheid in de publieke ruimte (zo bijvoorbeeld in de Ierse conflicten van de jaren-1820 en de Nederlandse ‘processiekwestie’). Al die gevallen lijken zich af te spelen op de grens tussen privé sfeer en openbare regelgeving (huwelijk, opvoeding en onderwijs), en hebben met elkaar gemeen dat de inzet was: de greep op de publieke sfeer. Was religie een loutere privéaangelegenheid, een morele keuze die in de intieme sfeer van de persoonlijke heilsverwachting en het gezinsleven gestalte kreeg, of was het een organiserend principe, een

‘Kerk’ die het aan haar eigen verantwoordelijkheid verschuldigd was om het maatschappelijk leven moreel te doordringen en te binden?

In de diverse nationale geschiedschrijvingstradities van Europa is de verhouding tussen Kerk en Staat dan ook sinds jaar en dag een belangrijk onderwerp. Hier te lande is het vooral aan de orde gesteld door de historici van de Verzuiling; maar interessante nieuwe impulsen zijn de laatste jaren vooral vanuit religie- en kerkhistorische alsmede regionaal-historische hoek naar voren gekomen (Margry, Nissen, Raedts, Van de Sande), danwel in die cultuurhistorische studies die gekeken hebben naar de confessionele beladenheid van het historisch besef in Nederland (Van Kessteren, Van der Zeijden). Wat inmiddels de thematiek zoveel complexer en interessanter maakt, is dat de Kerk (met name de rooms-katholieke) een bij uitstek transnationale instantie is, en dat we dus eigenlijk moeten spreken over een aaneenschakeling van confrontaties tussen diverse staten en “de” kerk. Dat werd al duidelijk uit het baanbrekende werk van Owen Chadwick, dat heeft laten zien hoe de internationale betrekkingen en staatsvormingsprocessen in het negentiende-eeuwse Europa, van de Ierse Katholieke Emancipatie van 1828 tot de revoluties van 1848, en van de eenwording van Italië tot de Duitse Kulturkampf, vanuit Vaticaans perspectief één lang conflict vormden tussen de religieuze en de seculiere wereldorde.

Het boek van Pieter de Coninck is een boeiende en geslaagde poging om die grensoverschrijdende component van de strijd tussen Kerk en Staat in beeld te brengen, en wel aan de hand van de houding die in Nederland werd ingenomen ten opzichte van de Duitse Kulturkampf. Die Kulturkampf, de lezer weet het, was een botsing tussen Bismarck en het Vaticaan over de publiek-rechtelijke status van de kerk in het Pruisische Duitsland, dat aan zijn marges (het Rijnland, Silië) grote katholieke volksgroepen omvatte. Het ging hard tegen hard. Bisschoppen draaiden de gevangenis in of namen, net als talrijke kloosterordes, de wijk naar het buitenland. (De Limburgse grensstreek is dicht bezaaid met zulke uitgeweken kloosterstichtingen). De Nederlandse regering zat er ondertussen verveeld mee als de hier te lande vertoevende bisschoppen herderlijke instructies naar hun Duitse dioceses stuurden, wat dan weer tot diplomatieke tekenen van Duitse wreveld leidde.

Bij dat alles speelden dan nog eens twee kwesties op de achtergrond mee, die de situatie onder een zware hypotheek plaatsten. Enerzijds was dat de preciaire buitenlandse verhouding tussen Nederland en Duitsland, anderzijds de niet minder preciaire binnenlandse verhouding tussen protestant en katholiek. De Kulturkampf vond plaats in het decennium na de Frans-Duitse oorlog, toen Pruisen in een structurele expansionistische overwinningsoes verkeerde: na de inlijvingen van Saksen, Hannover, Sleeswijk-Holstein en vele andere Duitse landen, had het zichzelf de keizerskroon op het hoofd gepland en en passant ook nog even de Elzas en Lotharingen van het verslagen Frankrijk geannexeerd. In Nederland daarentegen zag men het uitsterven van het huis Oranje-Nassau tegemoet en verwachtte men door de Duitse moloch te worden ‘ingezwolgen’. Diplomatieke rellen met dit Duitsland – de kwestie-Luxemburg lag nog vers in het geheugen – waren inopportuun, en de *fall-out* van de Kulturkampf aan deze zijde van de grens vormde dus een uitermate hachelijk probleem.

En het was bovendien ook geen kwestie waar de bevolking neutraal tegenover stond. Er was een scherpe scheiding der geesten tussen protestants en katholiek Nederland, waarvan de aprilbeweging van 1853 – de ontstelde protestantse reactie op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie hier te lande – de bekendste, maar lang niet de enige uiting vormde. Protestants Nederland bevond zich als het ware tussen twee vuren: Rome en Pruisen; met geen van beide strijdende partijen kon of wilde men zich identificeren.

Ook de Nederlandse overheid bevond zich tussen twee vuren: de diplomatieke banden met het geduchte buurland stonden onder druk, en men moest rekening houden met een gespannen publieke opinie. Hoe de Nederlandse regering tussen al die gevoeligheden door trachtte te laveren, beschrijft De Coninck in zijn boek. Interessant daarbij is vooral, dat de jaren-1870 als een onstuitbare aanloop naar de Nederlandse schoolstrijd en verzuiling naat voren komen: de opheffing van het gezantschap bij het Vaticaan en de Limburgse processiekwestie lijken wel stappen op weg naar de onderwijswetgeving van 1878.

Conflictbeheersing is een lastig onderwerp om boeiend te beschrijven, maar de Coninck be-

handelt zijn thematiek voorbeeldig. Zijn betoog is stevig in bronnenonderzoek verankerd, reikend van overheidsarchieven tot de contemporaine publicistiek, en hij ontvouwt zijn visie niet door theoretisch-gefundeerde wijsheden te verkondigen maar door langs meerdere, goed gekozen invalshoeken boeiende beschrijvingen aan te reiken.

Als de recensent bij dit buitengewoon goed geslaagde boek kanttekeningen plaatst, doet hij dat alleen omdat dat bij een recensie zo hoort. Ze zijn niet meer dan dat: kanttekeningen. Ten eerste: De jaren-1870 zijn een interessante periode waarvan het belang goed uit de verf komt. Maar nogal wat zaken hebben langere wortels dan uit de keus van dit decennium blijkt; en die voorgeschiedenis wordt iets te stiefmoederlijk behandeld. Die reikt véér terug in de negentiende eeuw, minstens tot bij het gedoemde concordaat tussen Willem I en Rome in 1827. Factoren van belang daarin waren niet alleen de aprilbeweging en de heiligverklaring van de Heiligen van Gorcum, maar ook de processiekwestie rondom de Amsterdamse Stille Omgang (medio jaren-1845, en zelf belast door de toenmalige katholieke troebelen in het Pruisische Rijnland), en (gedurende de besproken periode) de diverse herdenkingen van successieve episodes uit de Tachtigjarige Oorlog. Ook de bedenkingen ten aanzien van de politieke expansie en eenwording van de Duitse oosterbuur spelen al sinds de jaren-1840. Wanneer men ook zulke zaken bij de analyse betreft, komt het onderhavige decennium niet als een schoksgewijze, acute crisis naar voren, maar als een periode van intensificatie van een chronisch negentiende-eeuws probleem.

Ten tweede: het boek is, zoals dat goed gebruik is tegenwoordig, geïllustreerd. De illustraties zijn veelal politieke spotprenten uit *Uilenspiegel* of *De Nederlandsche Spectator*, en die zijn zonder uitzondering scherp (meestal antrooms). Op zichzelf is zulk beeldmateriaal aansprekend en verfrissend; maar het staat wel op gespannen voet met de teneur van het betoog. De Coninck laat immers zien hoe de Nederlandse daerheid bedachtzaam laveerde, regelde, schikte, trachtte de situatie te ontsherpen; de plaatjes daarentegen geven een indruk als bestond het hele decennium uit vlijmscherpe tegenstellingen en hoogoplopende, teugelloze emoties. Het gevaar van beeldillustraties is dat ze ook de functie hebben om een boek 'op te leuken', en dat daarom vaker voor de aansprekende beelden wordt gekozen, minder voor de representatieve. Het is een *caveat* dat wij allen voor ogen moeten houden: nu we meer op beeldende manier met de geschiedenis omgaan, kan dat leiden tot een uitvergroting van het beeldbepalende, het anecdotische, het curieuze ten koste van het representatieve.

Ten slotte roepen die illustraties (die op zich namelijk erg interessant zijn) een andere vraag op. De leukste plaatjes in dit boek zijn uit de papenvretende hoek, vol sinistere, konkelende jezuiteten en hooghartige prelaten. Wat zou het katholieke pendant daarvan zijn geweest? De voorbeelden van katholiek beeldmateriaal die De Coninck geeft zijn van een kleffe-tot-mierzoete welvoeglijkheid. Hadden de katholieken geen gevoel voor humor, of hadden ze minder ervaring met dit soort journalistieke beeldrhetoriek? Het vermoeden dringt zich althans bij deze recensent op dat de katholieke tegenhanger van de antipaapse spotprenten bestond uit bidprentjes; geheel in de lijn van de devotionele campagne die het ultramontanisme per slot van rekening was. De vormgeving, uiting en mobilisering van de publieke opinie onder katholieken vond niet zozeer plaats in de openbare, politieke arena (de media, het openbaar debat) als in de beslotenheid van de devotie. Ze trad als zodanig minder aan het daglicht, is naventant ook minder sterk benadrukt in dit boek, en wacht eigenlijk nog steeds op historische analyse.

Joep Leerssen

Katinka Netzer, *Wissenschaft aus nationaler Sehnsucht. Verhandlungen der Germanisten 1846 und 1847*. Heidelberg: Winter, 2006. 291 p. ISBN 3-8253-5133-5. Prijs: € 35,00.

Nu de betrekkingen (ook de culturele) tussen het negentiende-eeuwse Nederland en het omringende buitenland weer meer belangstelling krijgen, is het nuttig om te wijzen op het verschijnen van deze waardevolle studie van de hand van Katinka Netzer. De *Germanistenversammlungen* van Frankfurt en Lübeck, gehouden in 1846 en 1847 op initiatief van Jacob Grimm, Arndt, Ranke, Uhland en veel prominente anderen, zijn eerder bekend in hun reputatie dan in hun substan-

tie. Ze gelden algemeen als een erudiete vingeroefening voor het Frankfurtse parlement van 1848. Die indruk wordt ook in de hand gewerkt door het feit dat zowel de eerste *Germanistenversammlung* als de *Nationalversammlung* plaatsvonden in de Frankfurtse Paulskirche, en dat er nogal wat personen op beide gelegenheden aanwezig waren: zo bijvoorbeeld Arndt en Grimm zelf. Frankfurt was in de jaren-1840 zowat de laatst overgebleven Vrije Stad van het voormalige Duitse Rijk, en verenigde in die hoedanigheid diverse belangrijke, symbolische kwaliteiten: een neutrale plek van samenkomst voor Duitsers van Alpen tot Oostzee, een belichaming van een burgerlijk-republikeins ideaal, en een nostalgisch punt van continuïteit met het oude Duitse Keizerrijk.

Mede dankzij de *genius loci* van Frankfurt vormt de parallellie tussen *Germanistenversammlung* en *Nationalversammlung* een mooi voorbeeld van de wijze waarop de negentiende-eeuwse romantische cultuur, en met name de filologische wetenschap, vooruitloopt op het politieke nationalisme. Op de *Germanistenversammlungen* werd reeds met veel nationaal-Duitse bravoure gedebatteerd over de aanspraken op Sleeswijk-Holstein, over de diepe, ja haast antropologische stamverwantschap der Duitse landen en de noodzaak tot hun hereniging – punten die ook hoog op de agenda stonden van de *Nationalversammlung* van 1848. In zekere zin mag men zelfs zeggen dat de laatste begon waar de eerste ophield: want er waren na het Lübeck-1847 verdere germanistencongressen gepland, die echter werden ingehaald door de politieke ontwikkelingen van 1848. In Duitsland stokte de zaak; maar niet in de Lage Landen. Daar werd het eerste Nederlands Congres gehouden in Gent, in 1849, kennelijk voortbordurend op het Duitse model, en ook een beetje zich daartegen afzettend. Want men was inmiddels wel enigszins beducht geraakt voor het groot-Duitse denken van veel germanisten. Grimm-adepten zoals Matthias de Vries en W.J.A. Jonckbloet hadden nog *acte de présence* gegeven in Frankfurt in 1846, maar niet meer in Lübeck in 1847; en Joast Hiddes Halbertsma doorzag meedogenloos dat de germanisten zichzelf als *useful idiots* voor het gevaarlijke karretje van Duits politiek chauvinisme hadden laten spannen.

Het beeld van de ‘politische Professor’ is dan ook na Frankfurt 1846 op gaan doemen. Een grote bundel, verschenen bij de vijftigjarige herdenking van die gelegenheid in 1996 (Fürbeth et al., *Zur Geschichte und Problematik der Nationalphilologien in Europa*) heeft dat al naar voren gebracht. Nu is er een monografie die nader ingaat op de ‘nationale wensdromen’ die Grimm, Arndt en de andere wetenschappers en letterkundigen bezielden.

Het boek van Katinka Netzer is goedgeleesd beschrijvend en in belangrijke mate gebaseerd op de contemporaine acta van de beide congressen (die tegenwoordig niet eenvoudig toegankelijk zijn en bij mijn weten nog niet gedigitaliseerd – een desideratum). Daarnaast zijn vanuit de inspanningen van de germanistische *Fachgeschichte* nogal wat detailstudies verschenen over de afzonderlijke geleerden en letterkundigen: Netzer maakt ook daarvan dankbaar en nuttig gebruik bij haar presentatie van voorbeeldgevallen zoals de bekende Dahlmann, Grimm en Uhland, en wat onbekenderen zoals Beseler en Reyscher. Uiteindelijk draait haar studie om de complexe dubbele vraag hoe wij bij deze mannen de verhouding moeten zien tussen hun vakinhoudelijke en hun politieke engagement. Die vraag is extra lastig omdat dat politieke engagement van de *Vormärz* op zijn beurt naar hedendaagse maatstaven tegenstrijdig is, en vaak een combinatie vertoont van republikeins-liberale trekken en nationalistisch chauvinisme.

De rol van de Nederlandse afgevaardigden en de indrukken die ze uit Frankfurt meenamen, worden niet als zodanig aan de orde gesteld. Hier ligt voor Nederlands onderzoek nog een aantrekkelijk onderwerp. In ieder geval is Netzers boek een waardevolle toevoeging, ook voor niet-germanisten, aan de groeiende en steeds belangwekkender studie van de dwarsverbanden tussen geleerdheid en politiek in de negentiende eeuw.

Multatuli, *Vorstenschool. Drama in vyf bedryven en in negen edities*. Kritische tekstuitgave, met verantwoording en een inleiding in de drukgeschiedenis verzorgd door John Cornelisse. Genève: Ecomusée Voltaire – Enkidu Pers, 2005. 175 p. ISBN 978-90-75685-03-9. Prijs: € 135,00. Inlichtingen: Enkidu@hetnet.nl.

Als ‘drukwerk in de marge’, in een oplage van tachtig genummerde exemplaren, is een kostbare editie verschenen van Multatuli’s *Vorstenschool*. De uitgave werd grotendeels met de hand gezet en in halfleer gebonden, en is verlucht met eveneens met de hand ingekleurde tekeningen van Henk van Ockenburg. Het bekende Jezus-motto ‘Een zaaier ging uit zaaien’ en de inleidende ideeën 929 en 930 gaan aan het drama vooraf. Zo opende Eduard Douwes Dekker ook zijn vierde bundel *Ideën*, waarin *Vorstenschool* in 1872 voor het eerst verscheen. Hij presenteerde het drama toen nog als een leesstuk, maar drie jaar later werd het alsnog opgevoerd. Na de première in Utrecht viel de auteur bij de eerste Rotterdamse opvoering een huldinging ten deel die volgens tekstbezorger John Cornelisse ‘het absolute hoogtepunt in Dekkers schrijversloopbaan’ vormde.

Helaas is deze editie niet altijd even zorgvuldig gecorrigeerd. Daar staat tegenover dat Cornelisse er een spitsvondige reconstructie van de drukgeschiedenis van het toneelstuk aan toevoegt, waarmee hij twee raadsels weet op te lossen. Het eerste is ‘dat er geen derde druk van *Vorstenschool* bestaat’; het tweede dat Multatuli’s uitgever G.L. Funke ‘hoewel de eerste druk van *Ideën*-bundel IV al tussen 1873 en 1874 volledig is uitverkocht – datzelfde dure boek jaren later nog volop kan leveren aan de boekhandel’. Funke blijkt daartoe in staat te zijn geweest doordat hij buiten de auteur om een extra druk liet vervaardigen met het zetsel van de tweede druk *Ideën* IV, de derde herziene druk van 1874/75. Hiermee stelde hij in het geheim weer een volgende, afzonderlijke druk van *Vorstenschool* samen. Aldus completeert Cornelisse de drukgeschiedenis van in totaal negen drukken van *Vorstenschool* tijdens Multatuli’s leven. Omdat de hier gereleveerde uitgeverspraktijken ook al zijn vastgesteld bij verschillende andere van zijn werken, oppert de editor terecht de mogelijkheid ‘dat dit soort van bedrog binnen de 19^e eeuwse [sic] uitgeverwereld veel vaker voorkwam, dan tot nu aangenomen werd’. Hij vervolgt met een intermezzo over een verhaal van A.M.B. Gaudichot waaraan Multatuli zijn stof gedeeltelijk ontleende. Dat werd al in 1880 in *De Vlaamsche School* gesignaleerd door J. Staes, van wie het betreffende artikel is opgenomen als bijlage. Een tweede intermezzo vat de historische lotgevallen samen van de Deen J.F. Struensee, waarbij Multatuli eveneens te rade ging. Een editorische en een typografische verantwoording, alsmede een bibliografie met betrekking tot *Vorstenschool* besluiten de uitgave.

Ton van Kalmthout